

מיכאל ארליך
ודורון בר

תיאור ירושלים בחיבור 'מסע מבורדו': היבטים גאוגרפיים ותאולוגיים

מבוא

תיאור מסעו של האלמוני מבורדו בשנת 333 לסה"נ הוא הקדום בתיאורי המסע הנוצריים לארץ-ישראל אשר הגיעו לידינו.¹ חיבור זה רובו ככולו תיאור סכמטי של מסלול המסע מתחנה אחת לרעותה, מבורדו ועד ארץ-ישראל. למסע מצידון דרומה, לכיוון ירושלים, אופי שונה: מתוארים בו בפירוט המקומות הקדושים, מסורות שונות על אודותיהם ואתרים שונים בסביבתם.² חלק זה של החיבור איננו אחיד וניתן להבחין בו בפער משמעותי בין תיאור ארץ-ישראל לבין תיאורה של ירושלים. תיאור הביקור בירושלים ארוך באופן יחסי וכולל פירוט של הסיור בעיר, מאתר קדוש אחד למשנהו.

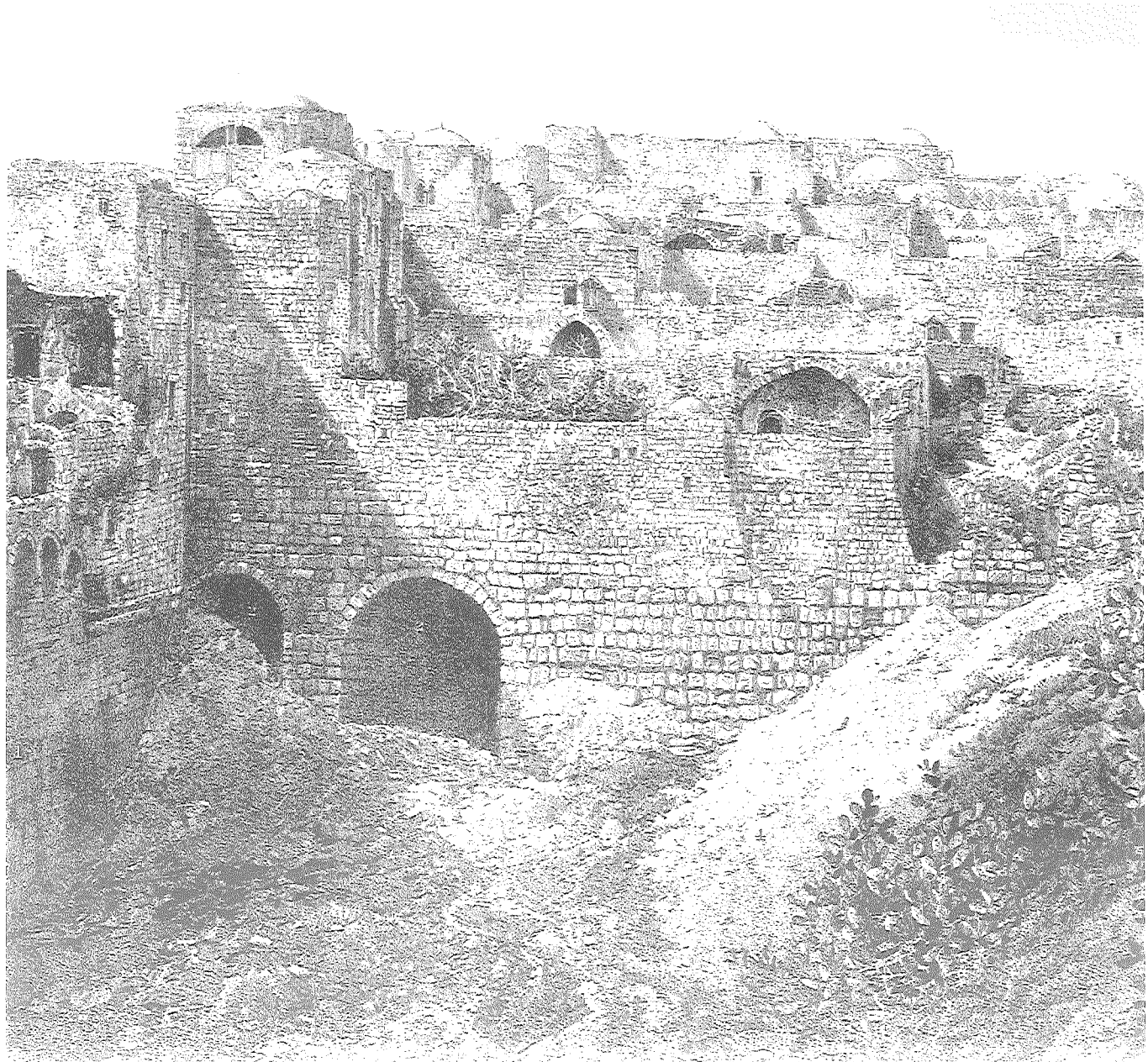
ברצוננו להודות לפרופ' יהושע שורץ מהמחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכאולוגיה על שם מרטין (זוס) באוניברסיטת בר-אילן ולפרופ' ריכב רובין מהמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים על הערותיהם המועילות והחשובות למאמר זה.

1 'Itinerarium burdigalense', P. Geyer & O. Cuntz (eds.), *Itineraria et alia geographica* (CCSL, 175), Turnholt 1965, pp. 1–26 (להלן: מסע מבורדו); בהפניות לחיבור נרשום על פי מהדורת גייר וקונץ את מספרי העמודים והשורות במהדורתו של פ' וסלינג משנת 1735, ובסוגריים נציין את מספרי העמודים במהדורתם של גייר וקונץ. ראוי לציין שחלק נכבד מתיאורי העלייה לרגל שהוברו במאה הרביעית לסה"נ נכתבו בידי נשים או על אודותיהן, ולכן ייתכן שגם במקרה זה מדובר באישה צליינית ולא בנוסע. בעניין זה ראו: L. Douglass, 'A New Look at the Itenerarium Burdigalense', *Journal of Early Christian Studies*, 4, (1996), pp. 329–331. ננקוט לשון זכר מחמת הנוחות.

2 א' לימור, מסעות ארץ הקודש, ירושלים תשנ"ה, עמ' 22.

תיאורו של הנוסע מבורדו משך את תשומת לבם של חוקרי ירושלים מאז סוף המאה התשע־עשרה. התיאור הענייני והמפורט יחסית של ירושלים בראשית המאה הרביעית שימש בידי החוקרים בעיקר לשם הבהרת סוגיות שונות הקשורות בטופוגרפיה העירונית של ירושלים בנקודת המפנה שבין התקופה הרומית המאוחרת לתקופה הביזנטית. במאמר זה אנו מבקשים לבחון את עדותו של הנוסע מבורדו מכמה זוויות נוספות. קריאה מחודשת של עדות הנוסע עשויה לאפשר הבנה נכונה יותר של המציאות העירונית בירושלים בתקופה זו. חשובה לא פחות היא ההתעמקות ברבדים הסימבוליים של חיבור זה, המכיל פרטים רבים על מסורות הקדושה ששררו ונהגו בירושלים בעידן הפרה־קונסטנטיני ובתקופה שבה החל להתגבר תהליך קידוש המרחב הנוצרי.

ברכת בית חסדא,
מתוך ספרו של
ארמטה פיירוטי,
1864

מסעו של הנוסע מבורדו בירושלים

על פי תיאור מסעו של הנוסע מבורדו ניתן להסיק כי הגיע לירושלים מכיוון צפון. זאת משום ששתי תחנותיו האחרונות טרם הגעתו לעיר היו שכם ובית-אל, שכנה בטעות ביתר.³ סביר אפוא להניח כי הנוסע מבורדו נכנס אל העיר מכיוון צפון, דרך השער המצוי היום במקומו של שער דמשק העות'מאני.⁴ אולם מתיאור מסלולו של הנוסע נראה לכאורה כי נכנס אל העיר דווקא ממזרח. מיד לאחר תיאור בית-אל וסיכום המרחק והתחנות מקיסריה לירושלים, נפתח תיאור הביקור בירושלים במשפט הבא: 'בירושלים בצד המקדש [ההדגשות שלנו] יש שתי ברכות גדולות שעשה שלמה, כלומר אחת מימין והאחרת משמאל. ואולם בתוך העיר מצויות ברכות תאומות, להן חמישה סטווים אשר נקראות בית חסדא'.⁵ ייתכן שהמחבר סטה מהדרך הראשית ונכנס לעיר מכיוון מזרח, וייתכן גם כי הוא אמנם נכנס לעיר מצפון, אך בחר להתעלם מפרטים שונים שראה בדרכו והחל בתיאור המסלול ממזרח. בין כך ובין כך, הכניסה לעיר ממזרח מתייבת הסבר, ונדמה כי היא מרמזת על רבדים נוספים המצויים בתיאור העלייה לרגל.⁶

תיאור מסלולו של עולה הרגל בחיבור כולל שורת אתרים נבחרים ואין זה תיאור מקיף של העיר ירושלים. המקומות שתיאר המחבר הם: הר הבית והברכות הסמוכות אליו, השילוח, ארמון דוד ובית כייפא על הר ציון, הפרטוריום התרב של פונטיוס פילטוס, כנסיית הקבר הקדוש, אזור גת שמנים והר הזיתים. מסתבר אפוא שהמחבר פקד או תיאר בעיקר את האתרים שהיו קשורים למעשיו של ישו בירושלים בימיו האחרונים: כניסתו לעיר, משפטו, הייסורים והתחייה. מקצת המקומות שציין או תיאר מוזכרים בתנ"ך. בדומה לרבים מעולי הרגל בתקופה הביזנטית גם הנוסע מבורדו לא תיאר את המראה הכללי של העיר, שוקיה, מוסדותיה החילוניים ותושביה. לא זו אף זו, לאורך כל החיבור השם

3 מסע מבורדו, עמ' 587, שורה 2 – עמ' 589, שורה 3 (עמ' 13-14). החלפת בית-אל בביתר היא טעות מעניינת. יש להניח שבמערב צרפת ידעו מעט מאוד על אודות ביתר. לעומת זאת פרשת הלום יעקב בבית-אל מוזכרת במפורש בספר בראשית, ולפיכך סביר שנוצרי משכיל שמע על מקום זה. לדעתנו אין זה מן הנמנע שאזכור זה קשור להיבטים פולמוסיים, התופסים מקום חשוב בחיבור זה, במיוחד בחלק העוסק בתיאור ירושלים. יש להטעים שבחיבור מוזכרת ביתר נוספת, אשר הייתה כנראה בסמוך לעיר טירה בת ימינו שבשרון. ראו: שם, עמ' 600, שורה 5 (עמ' 21). על מערך הדרכים בארץ-ישראל ראו: I. Roll, 'Roman Roads', Y. Tsafir, L. Di Segni & J. Green, (eds.), *Tabula Imperii Romani: Iudaea Palaestina*, Jerusalem 1994, pp. 21-22

4 שער זה היה שער המרכזי של ירושלים בתקופה הרומית, הביזנטית והמוסלמית הקדומה. מעדויותיהם של מרבית עולי הרגל עד התקופה הצלבנית ניתן להסיק כי מבעדו נכנסו מרבית תושבי העיר והמבקרים בה. מכאן ואילך נכנה אותו 'שער דמשק' ולא 'שער שכם' כמקובל. ועל כך, להלן. על שחזורו של השער ועל מעמדו בתקופות השונות ראו: מ' מגן, 'החפירות בשער שכם בשנים 1979-1984', קדמוניות, יז (תשמ"ה), עמ' 117-120; G.J. Wightman, *The Damascus Gate, Jerusalem* (BAR International Series, 519), Oxford 1989; H. Geva & D. Bahat, 'Architectural and Chronological Aspects of the Ancient Damascus Gate Area', *IEJ*, 48 (1998), pp. 223-235

5 מסע מבורדו, עמ' 589, שורות 7-9 (עמ' 14-15).

6 שטמברגר ביקש לתלות את מוזרות מסלולו של הנוסע ואת העובדה שלא התחיל את ביקורו בעיר בכנסיית הקבר במיקומם הגאוגרפי של האתרים המוזכרים במסעו. ראו: G. Stemmerger, *Jews and Christians in the Holy Land*, Edinburgh 2000, pp. 92-93. נדמה כי טענה זו אינה עומדת בפני הביקורת שכן כנסיית הקבר הקדוש, המצויה במורד רחוב הקרדו המערבי של ירושלים, קרובה לשער שכם הרבה יותר מאשר הר הבית. לפיכך אם כדבריו נכנס הנוסע לעיר מבעד לשערה הצפונית, הוא אמור היה להגיע תחילה לכנסייה זו, שיא המסלול בעיר, ולא לאתר שהיה באופן מובהק מתוך להקשר העירוני של איליה קפיטולניה.

איליה קפיטולינה אינו נזכר כלל. לשון אחרת, העיר הרומית הארצית שראה עולה הרגל לא הייתה ראויה בעיניו לאזכור, ולבטח לא לתיאור. תיאור האתרים המקראיים ואלה שהיו קשורים לישו מחד גיסא וההתעלמות מהשם איליה קפיטולינה מאידך גיסא הם שני הצדדים של אותו המטבע, ונובעים מכוונתו העיקרית של המחבר – לתאר את המקומות שבהם התרחשו האירועים המרכזיים בימיו האחרונים של ישו.

תאורי גאוגרפיה של ירושלים במאה הרביעית

מסלול הסיור המתואר בירושלים הוא מעגלי ותחילתו וסיומו בכניסה המזרחית לעיר. המקום הראשון שתיאר עולה הרגל הוא הבכרות שמצפון למתחם המקדש. בהמשך תיאר ביקור בהר הבית ואתרים שראה שם, ושייחס למקרא – ועליהם נרחיב בהמשך – וכן את פסליו של אדריינוס. בתיאור היציאה מהר הבית כתב המחבר: 'וכן כאשר יוצאים מירושלים [ההדגשה שלנו], כאשר תעלה לציון בצד שמאל במורד העמק, בסמוך לחומה נמצאת ברכה בעלת ארבעה סטווים הנקראת שילוח'.⁷ משפט זה מלמד כי בכינוי 'ירושלים' לא התייחס עולה הרגל לכלל המרחב העירוני שבו ביקר אלא רק לחלקו המזרחי, להר הבית ולסביבתו הקרובה. אמנם בדרכו אל העיר, כאשר ציין את המרחק מבית אל ואת המרחק המצטבר והתחנות מקיסריה, נקט המחבר את השם ירושלים.⁸ אולם בתיאור ביקורו בעיר הקודש

המעלה להר הזיתים וגת שמנים, מתוך ספרו של פיירוטי, 1864

7 מסע מברדרו, עמ' 592, שורה 1 (עמ' 16).

8 שם, עמ' 589, שורות 4-5 (עמ' 14).

הקפיד להשתמש בשם זה רק כאשר תיאר את מרחב הר הבית ואולי את האזורים הסמוכים אליו ממש. ניתן להציע בזווית שבמערב נתחמה ירושלים ברחוב הידוע בכינויו המאוחר הקרדו המשני.⁹ יורם צפריד הציע שעולה הרגל יצא מאזור המקדש ומתחומי העיר

מבעד לשער שניצב סמוך לשער האשפות בן ימינו,¹⁰ אך הסבירות שאכן כך היה היא נמוכה.¹¹ הצעה זו

מבוססת על ההנחה שכבר במאה הרביעית

ניצבה חומה בקו החומה העות'מאנית הדרומית

או סמוך לו, אך אין הוכחה שחומה מעין זו

הייתה קיימת, ולכן יש להניח שהמחבר יצא

מבעד לחומותיו ההיקפיות והתרבות ככל

הנראה של הר הבית ההרודיאני.

לאחר צאתו מ'ירושלים' עלה המחבר

ל'ציון' ובאזור זה ראה את בית כייפא, שבו

עדיין ניצב העמוד שעליו הוכה ישו, ובתוך

חומות 'ציון' עדיין עמדו לדבריו ארמונו של

דוד ובית הכנסת היחיד אשר שרד במקום.¹²

9 י' צפריד, 'הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של

ירושלים בתקופה הביזאנטית', י' צפריד וס'

ספראי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה

הרומית והביזאנטית 638-70, ירושלים תשנ"ט, עמ'

296. במחקר התבססה המוסכמה כי היה זה רחוב משני

לעומת הרובה הראשי, המערבי, של העיר, אך מבדיקה

מעמיקה יותר עולה שאם אכן היו הבדלים בחשיבות בין שני רחובות האורך של העיר, מסתבר כי דווקא הרחוב

המזרחי הוא שהיה החשוב יותר. זאת מפני שהוא ניצב מול שער הכניסה הראשי אל העיר, מפני שמערכת התכנון

הכוללת של העיר התבססה על ציר זה כנקודת מוצא לחלוקתה של העיר למבנים, וכן בשל מיקומן של שכונות

המגורים בסמוך לרחוב זה. ראו: ד' בר, 'מערך רחובותיה הראשיים של ירושלים: קרדו ראשי מול קרדו משני',

א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: דברי הכנס השביעי, רמת-גן תשס"ב, עמ' 159-168.

10 י' צפריד, 'הטופוגרפיה של איליה קפיטולינה', צפריד וספראי (שם), עמ' 142; וייטמן (לעיל, הערה 4), עמ' 207.

11 החוקרים חלוקים בסוגיית הגבול הדרומי של איליה קפיטולינה. בעבר מקובלת הייתה התפיסה שהקו הדרומי של

החומה התורכית הותווה כבר בתקופה הרומית המאוחרת, ושהגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים הייתה חלק

אינטגרלי של איליה קפיטולינה. ראו: צפריד (לעיל, הערה 10), עמ' 134, ושם סיכום של דעות שונות בעניין. לפני

פחות מעשור הצענו ששטחה של העיר הרומית היה מצומצם במידה ניכרת ממה שהציעו צפריד ואחרים. הנחתנו

היא כי העיר הרומית השתרעה בחלקה הצפוניים של העיר העתיקה בת ימינו, ושקו חומתה הדרומי עבר בסמוך

לרחובות דוד והשלשלת של ימינו, מרחק ניכר מצפון לחומה הדרומית של העיר העתיקה של ימינו. ראו: ד' בר,

'גבולה הדרומי של איליה קפיטולינה ומיקומו של מחנה הלגיון העשירי', קתורה, 69 (תשרי תשנ"ד), עמ' 37-56;

ולעומת זאת: J. Magness, 'The North Wall of Aelia Capitolina', L.E. Stager, J.A. Greene & M. Coogan (eds.), *The Archaeology of Jordan and Beyond*, Winona Lake 2000, pp. 328-339

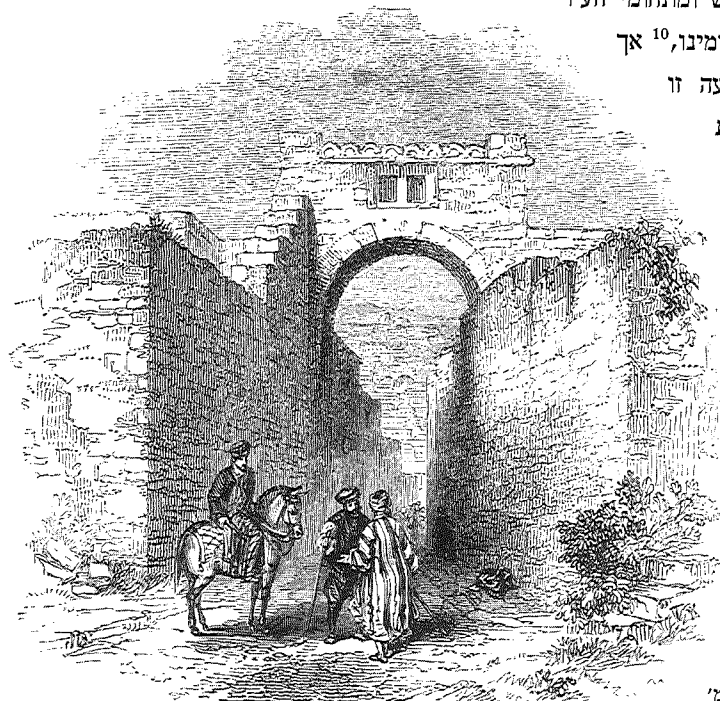
12 מסע מבורדו, עמ' 592, שורות 4-7 (עמ' 16). בשנות החמישים נשמעה הטענה כי החדר שבו מצויה המצבה

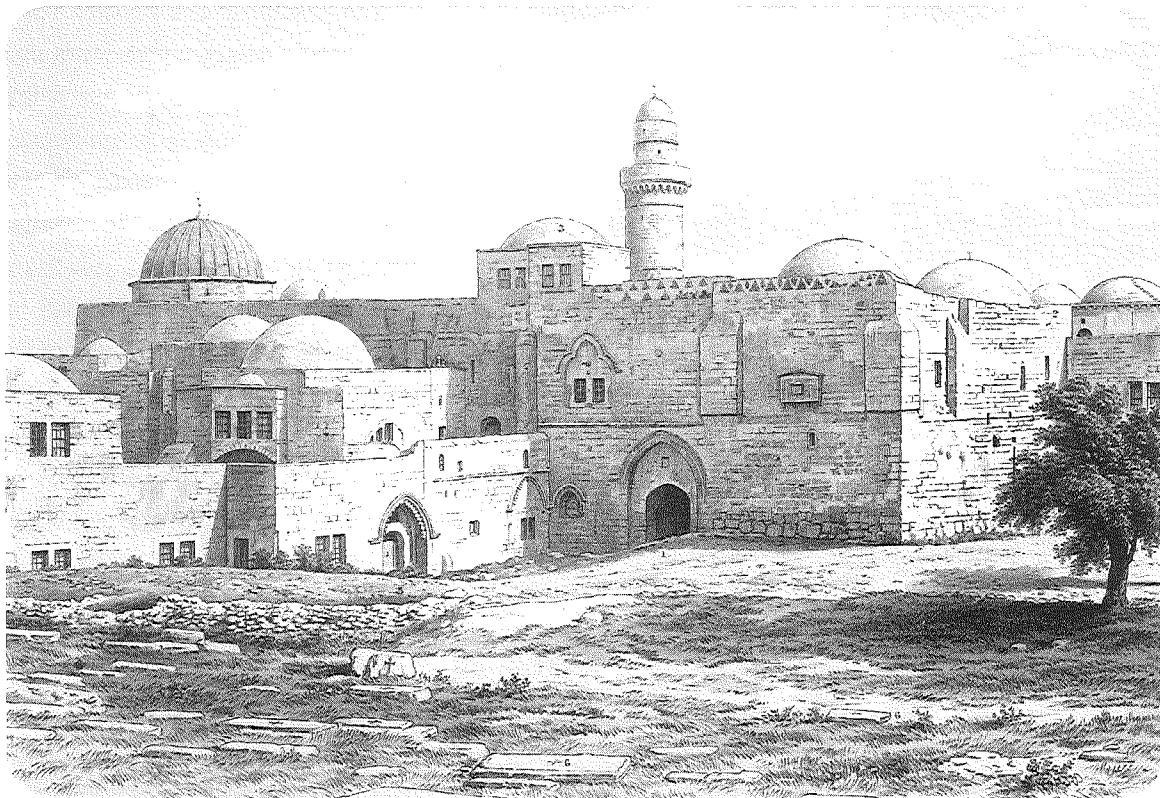
המכונה היום 'קבר דוד' הוא בית הכנסת הנזכר אצל הנוסע מבורדו. ראו למשל: J. Pinkerfeld, "David's Tomb" -

Notes on the History of the Building', *Louis Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogues*, 3

(1960), p. 3; צפריד (לעיל, הערה 10), עמ' 159. לעומתם סבור ריינר שכל המבנה הוא מן התקופה הצלבנית. ראו:

קשת אקה-הומו
בויה דלורוזה, סמוך
לסנטה אנה, מתוך
ספרו של ג'ורג'
ויליאמס, 1845

מתוך דברים אלה ניתן להסיק ש'ציון', כמו 'ירושלים', הייתה אזור מובחן בעיר, אשר היה מוקף בחומה. הגדרת ציון כרובע עצמאי במרחב העירוני של ירושלים עולה גם מתיאורים בני המחצית השנייה של המאה הרביעית. אפיפניוס מסלמיס כתב בהיבחרו 'על אודות המידות והמשקלים' שכנסית השליחים הייתה על הר ציון, סמוך לבית הכנסת ששרד במקום 'כסוכה בכרם'. אף הוא הבחין בין אזור המקדש לבין שטחה של העיר הרומית בציינו שאדריינוס בנה את איליה קפיטולינה בלא שכלל בה את המקדש.¹³ מעמדו הנבדל של הר ציון ביחס לשאר חלקיה של ירושלים נותר עובדה

המבנים בהר ציון; במרכז כיפת אולם 'הסעודה האחרונה', ומשמאל כיפת 'קבר דוד', מתוך ספרו של פיירוטי, 1864

א' ריינר, 'ואיך? שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד?', 'בן-ארצי ואחרים (עורכים), נוף מולדתו: מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן אריה, ירושלים תש"ס, עמ' 289, הערה 29.

13 St. Epiphani liber de mensuris et ponderibus', 170 (PG, 43, col. 261). קבלת דבריו של אפיפניוס פותחת פתח להבנה חדשה של האירועים אשר קדמו למרד בר-כוכבא או שבאו בעקבותיו, ונעסוק בכך בעתיד בנפרד. נציין רק שלפי דבריו בנה אדריינוס תחילה את איליה קפיטולינה, ללא שום מבנה על הר הבית. הצגה זו של תהליך הדרגתי אינה עומדת למצער בסתירה לתיאורו המפורסם של דיו קסיוס על הסיבות לפרוץ מרד בר-כוכבא – גם הוא הבחין בין בניית העיר לבין הקמת המקדש לזאוס. ראו: מ' ארליך, "ונלכדה בתר ונחרשה העיר" – על ההבחנה בין בניית איליה קפיטולינה לבניית מקדש רומי על הר הבית על-פי עדותו של אפיפניוס, א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: הקובץ השמיני, רמת-גן תשס"ג, עמ' 111-116; M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, p. 391; Y.Z. Eliav, 'Hadrian's Actions in Jerusalem Temple Mount According to Cassius-Dio and Xiphilini Manus', JSQ, 4 (1997), pp. 133-142

אדריינוס על גבי
מטבע רומי; בגב
המטבע הזאבה
המיניקה את רמוס
ורומולוס מייסדי
רומא

קיימת גם בראשית התקופה הביזנטית, והוא שולב בתחומי העיר, אם סימבולית, אם מעשית, רק במהלך המאה החמישית.¹⁴ קירילוס בישוף ירושלים באמצע המאה הרביעית ציין כי אזור זה מעמדו חקלאי.¹⁵ סמוך לשנת 370 כתב הבישוף אופטטוס ממילויס: 'לא בהר ציון הוא, אשר מופרד מחומות ירושלים על ידי נחל קטן ואשר בפסגתו יש מישור לא גדול, שבו היה בית כנסת [נוסח אחר: היו שבעה בתי כנסת] ששם יכלו היהודים להתאסף כדי ללמוד את תורת משה'.¹⁶ מסתבר אפוא שגם מחבר זה הבחין בין 'ירושלים' ל'ציון'. נהיר שהאזור שכינה 'ירושלים' היה מצוי במתחם הר הבית, שכן התיאור ש'נחל קטן' (parvus rivus) הפריד בינו לבין 'ציון' מתאים רק לגיא הטירופיאון. הבישוף אופטטוס ממילויס, ממש כמו הנוסע מבורדו ואפיפניוס, הזכיר בית כנסת או בתי כנסת שהיו על הר ציון, ומדבריו עולה לכאורה שמדובר במוסד או במוסדות ששירתו קהילה יהודית מתפקדת. מאחר שמחברים בני המאה הרביעית העידו בעקביות על קיומו של בית הכנסת בהר ציון לא סביר שמדובר בטעות סופר, בהעתקה של מחבר מקודמיו או בתיאור לא אמתי שנועד רק למטרות פולמוס.¹⁷ זאת ועוד, תמונת העיר כפי שהיא עולה מניתוח מסעו של הנוסע מבורדו מספקת הסבר אפשרי נוסף לקיומו של בית כנסת במקום בשלב זה של ההיסטוריה של העיר. השלטונות הרומיים, ממש כמו המחברים הנוצרים בני הזמן, הבחינו בין 'ירושלים' ל'ציון'. ל'ירושלים', אתר בית המקדש החרב ולסביבתו הקרובה, נאסר על היהודים להיכנס, פרט לכניסה רישאלית אחת לשנה אשר תידון להלן. 'ציון' לעומת זאת הייתה מחוץ לגבולות העיר הרומית ושם מותר היה ליהודים להתגורר.

- 14 הגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים הוקפה חומה במחצית הראשונה של המאה החמישית במפעל שמומן על ידי הקיסרית אוודוקיה, אשתו של הקיסר תאודוסיוס השני. על תוואי חומה זה ראו: צפריר (לעיל, הערה 9), עמ' 287-295.
- 15 Cyrilus episcopus Hierosolymitanus, *Catechesis* 16, 18 (PG, 33, col. 924)
- 16 S. Optati Milevitani, *libri VII* (ed. C. Ziwsa, Prague 1893, III, pp. 53, 70)
- 17 הר ציון הנבדל משאר חלקי העיר ראו: בר (לעיל, הערה 11), עמ' 47-50.
- 18 'ספרא', 'היהודים בירושלים בתקופה הרומית', צפריר וספראי (לעיל, הערה 9), עמ' 26-28, ושם מובאות רבות מספרות חז"ל המלמדות שבשלהי התקופה הרומית הייתה בירושלים קבוצת אנשים שכונתה 'קהלא קדישא דבירושלים', אך אין במובאות הללו כל ייחוס גאוגרפי. ראו גם: Y. Tsafir, 'Byzantine Jerusalem: The Configuration of a Christian City', L.I. Levine (ed.), *Jerusalem: Its Sanctity to Judaism, Christianity and Islam*, New York 1999, pp. 134, 139.
- J. Wilkinson, 'Christian Pilgrims in Palestine during the Byzantine Period', *PEQ*, 108 (1976), p. 87.
- ראו: חוקרים רבים ביקשו למצוא בעדות עולה הרגל רמזים לקיומה של קהילה נוצרית בהר ציון. ווקר ביקש להסביר את קיומו של בית הכנסת בהר ציון בשלב כה מאוחר בטעות של עולה הרגל, שכינה את המבנה הנוצרי שראה במקום 'בית כנסת'. ראו: P.W.L. Walker, *Holy City, Holy Places: Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, Oxford 1990, pp. 285-286.
- לדעת מומרט ודונר היה אזור זה מרכזה של הקהילה היהודית-נוצרית בירושלים בת הזמן. ראו: C. Momert, 'Das Jerusalem des Pilgers von Bordeaux (333)', *ZDPV*, 29 (1906), pp. 188-189; H. Donner, *Pilgerfahrt ins Heilige Land*, Stuttgart 1979, p. 58, n. 91.
- משום שלדבריו היהודים-הנוצרים לא היו שונים בעיני הרומאים מהיהודים, ולכן לא אלו ולא אלו היו מורשים להתגורר בירושלים. ראו: צפריר (לעיל, הערה 10), עמ' 159, הערה 113.
- אך אם כפי שאנו מציעים, הורשו יהודים להתגורר ב'ציון' בשלהי התקופה הרומית, אין סיבה להניח שזכות זו נמנעה מהיהודים-הנוצרים. אף עמדתו של שטמברגר שדרושה הוכחה נוספת לקיומה של קהילה יהודית בירושלים, נובעת מאי ההבחנה בין 'ירושלים' ל'ציון'. ראו: שטמברגר (לעיל, הערה 6), עמ' 41-43.

חוקרים אחדים הציעו לזהות את 'ארמון דוד' הנזכר בחיבורו של הנוסע מבורדו במצודה בת ימינו או בסביבתה,¹⁸ אך קשה לקבל הצעה זו.¹⁹ עוד בשנת 1906 ציין ר' אקרט (Eckardt) שאזור המצודה מרוחק מתוואי מסעו של הנוסע מבורדו, ושלא ידוע על זיהוי בין המצודה ל'מגדל דוד' לפני המאה השישית.²⁰ לעומת זאת קיימת הסכמה כללית שביתו של כייפא ובית הכנסת שתיאר הצליין היו ממוקמים באזור שבו מצויה היום כנסיית דורמיציון, ושבזו מזוהה קבר דוד מאז ימי הביניים.²¹ לפיכך אין זה בלתי סביר להציע שזה היה גם מקומו של 'ארמון דוד'.²²

מ'ציון' המשיך המחבר צפונה. את המשך מסלולו הוא תיאר כדלקמן: 'Inde, ut eas foris murum de Sion, euntibus ad portam Neapolitanam ad partem dextram deorsum in valle sunt parietes, ubi domus fuit sive praetorium Pontii Pilati; ibi Dominus auditus est antequam pateretur. A sinistra parte est monticulus Golgotha, ubi Dominus crucifixus est' זה: 'כאשר תלך משם מחוץ לחומת ציון, בלכתך אל שער שכס [ההדגשה שלנו], מצד ימין במורד העמק שם קירות הבית או הפרטוריום של פילטוס. שם נחקר האדון לפני שעונה. ומצד שמאל גבעת גולגולתא, שם נצלב האדון'.²⁴ גם תרגומים מוקדמים יותר גרסו 'שער שכס' או Nablus Gate, והניחו כי מדובר בשער הצפוני של העיר, זה המכונה היום שער דמשק.²⁵ בשנת 1906 הצביע אקרט על

18 צפרייר (לעיל, הערה 10), עמ' 165; וייטמן (לעיל, הערה 4), עמ' 207; R.W. Hamilton, 'Jerusalem in the Fourth Century', *PEQ*, 84 (1952), pp. 85-86

19 זו גם דעתו של ריינר, ראו: א' ריינר, 'השקר הגלוי והאמת הנסתרת: נוצרים, יהודים ומקומות קדושים בארץ ישראל במאה הי"ב', ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 162-163, הערה 12.

20 R. Eckardt, 'Das Jerusalem des Pilgers von Bordeaux', *ZDPV*, 29 (1906), pp. 81-82. לפחות בשני מקורות מסוף המאה החמישית ומהמאה השישית נזכר 'מגדל דוד' אגב תיאור מעשיהם של סבאס ושל פטרוס האיברי בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית. אך אין אפשרות להוכיח שהדברים אכן משקפים את המציאות בזמן פעילותם של שני נושאי הביורגפיות, או את המצב בזמן חיבור הספרים. ראו: J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Jerusalem 1977, p. 155

21 צפרייר (לעיל, הערה 10), עמ' 159-160; ועל בית הכנסת ראו לעיל, הערה 17.

22 מעניין לציין שבמאה השלוש-עשרה תיארו עולי רגל יהודים את המבנה שידוע היום כ'קבר דוד' בשם 'היכל דוד'. ראו: 'אלה מסעות', א' גרינהוט (מהדיר), ספר מסעות של ר' בנימין, ירושלים תרס"ג, עמ' 148; ש' אסף, 'תוצאות ארץ ישראל לפלוגי אלמוני תלמיד הרמב"ן, הנ"ל, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 79; כפתור ופרח לאשתורי הפרחי, מהדורת א"מ לונץ, ב, ירושלים תרנ"ט, עמ' תקנט-תקס. ראו גם: ריינר (לעיל, הערה 12), עמ' 280-292. לדעת ריינר המסורת על 'היכל דוד' במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה נועדה לזהות את המקום שבו שכן ארון הברית לפני בניית המקדש על ידי שלמה, כלומר אתר של טרום-מקדש. ראו: שם, עמ' 191. הדברים עולים בקנה אחד עם מסלולו של הנוסע מבורדו: מהמקדש החרב שבנה שלמה, אל האתר שבו שכן ארון הברית לפני בניית המקדש על ידי שלמה - 'ארמון דוד' על פי התרגומים העבריים השונים - וממנו אל המקדש החדש, כנסיית הקבר הקדוש. על ההקבלה הנוצרית בין שלמה בונה המקדש לבין קונסטנטינוס בונה המקדש החדש, כנסיית הקבר הקדוש, ראו: J. Schwartz, 'The Encaenia of the Church of the Holy Sepulcher, the Temple of Solomon and the Jews', *ThZ*, 43 (1987), pp. 268-269. הדמיון המתודולוגי בין שתי מסורות אלה רב, גם אם הוא כנראה מקרי, שכן קשה להניח שהיהודים במאה השלוש-עשרה עשו שימוש במסורת נוצרית מן המאה הרביעית.

23 מסע מבורדו, עמ' 593, שורות 1-4 (עמ' 16-17).

24 לימור (לעיל, הערה 2), עמ' 32.

25 J. Wilkinson, *Egeria's Travels to the Holy Land*, Warmister 1981, 158 'Itinerary'; 58 עמ' 58; 23 (trans. J.H. Bernard [PPTS, 1, 2], London 1897, pp. 63-66); F.E. Peters, *Jerusalem*, Princeton 1985, p. 145

סבירות התרגום המילולי של שם זה, כלומר שער ה'עיר החדשה', אך מאחר שלא יכול היה להצביע על מקום בירושלים אשר כונה במאה הרביעית 'עיר חדשה' קיבל את התרגום הרווח כיום.²⁶ גם קלאוס ביברשטיין הציע לתרגם את הביטוי porta Neapolitana באופן מילולי, והוא ראה בשם השער ב'מסע מבורדו' ובשמותיהן של הכנסיות ג'אה סופיה ונ'אה מריה מן התקופה הביזנטית תמיכה לכך שהיה בירושלים אוור שנקרא Neapolis. שלא כאקרט זיהה ביברשטיין את האזור אשר כונה לדעתו Neapolis – הרובע הארמני והרובע היהודי בעיר העתיקה. הוא הסביר שאזור זה כונה כך במאה הרביעית מפני שעם מעבר הלגיון העשירי לאילה שלחוף ים-סוף הוא הפך לשטח מגורים חדש. לדברי ביברשטיין שכן השער שציין הנוסע מבורדו במוצא הדרומי של הקרדו הביזנטי, ושם השער השתמר לדבריו בשם המוסלמי באב א'ניה וכן בשם שער המוזכר בתעודות בנות התקופה הצלבנית porta Nova.²⁷ דבריו של ביברשטיין מעוררים מספר קשיים. ראשית, אין יסוד לטענתו שהאזור שכונה במאה הרביעית 'עיר חדשה' היה מיושב באותה עת, שכן לא נתגלה שם ממצא ארכאולוגי

שער דמשק,
מתוך ספרו של
פיירוטי, 1864

26 אקרט (לעיל, הערה 20), עמ' 85. שערים לא נקראו בהכרח על שם אתרים מחוץ לעיר שאליהם הובילו, אלא גם על שם אתרים בולטים בתוך החומות אשר היו סמוכים אליהם. כך למשל בעכו הצלבנית נקרא שער שהיה סמוך למתחם ההוספיטלרי בתוך העיר porta Hospitalis. ראו: D. Jacoby, 'Crusader Acre in the Thirteenth Century: Urban Layout and Topography', *Studi Medievali*, 3a serie, 20 (1979), p. 41

27 K. Bieberstein, 'Die Porta Neapolitana die Nea Maria und die Nea Sophia in der Neapolis von Jerusalem', *ZDPV*, 105 (1989), pp. 110-117, 120-122. דעה זו נדחתה מכל וכל גם על ידי מאייר (H.E. Mayer) אשר הוכיח שהיא מבוססת על תרגום לקוי של התעודות הצלבניות. H.E. Mayer, 'Die porta nova de Belcayra im Jerusalem der Kreuzfahrer', *ZDPV*, 119:2 (2003), pp. 184-185

מאותה התקופה.²⁸ שנית, אין לתלות את שמותיהן של הכנסיות באזור שבו הוקמו, אלא כנראה בהיותן מרכיב גאוגרפי-דתי חדש בנופה העירוני של ירושלים. שליטת, הטענה שהשם באב א־ניה משמר שם יווני קדום אמנם עולה בקנה אחד עם דעתם של חוקרים בני זמננו כי זה היה שמו של השער, ושהוא נקרא כך על שם הכנסייה הסמוכה,²⁹ אולם אלמקדסי, מלומד בן ירושלים שהכיר היטב את העיר, לא נקט שם זה אלא כתב 'באב א־תיה'.³⁰ טענת החוקרים שהגרסה הנכונה היא 'באב א־ניה' איננה בלתי סבירה, אך מאחר שהנוסח בטקסט שונה והוא איננו חסר משמעות, אין לקבל את השם באב א־ניה כעובדה שאין עליה עוררין. רביעית, השם הפרנקי *porta Nova*, המזוהה במידה רבה של ודאות בשער שנפרץ בתקופה הצלבנית, וששרידיו נתגלו ממערב לשער ציון המודרני,³¹ אינו יכול להיחשב ראיה לשם של שער מן התקופה הרומית כל עוד לא הוכחה רציפות בהישמרות השם מאז. הצעתו של ביברשטיין איננה עומדת אפוא בשום אמת מידה של ביקורת, שהרי אין שחר לטענה שהגבעה המערבית הייתה מיושבת במאה הרביעית; אין הוכחה לכך שבתקופה זו עברה חומה בתוואי החומה העות'מאנית; וגם שמות השערים שהיו בחומה המאוחרת, בני התקופה המוסלמית ובוודאי זה בן התקופה הצלבנית, לא היו ממשיכי שמו של השער הרומי.³²

אף התרגום המקובל 'שער שכם' מעורר קשיים, והעיקרי שבהם הוא עצם השימוש התמוה בשם זה. ככל הידוע לא שימש שם זה לתיאור שער הכניסה הצפוני של ירושלים עד העת החדשה. במהלך ההיסטוריה של העיר כונה שער זה 'שער סטפנוס הקדוש', 'שער הגליל', 'שער העמוד', 'שער דמשק' – אך לא 'שער שכם'.³³ נוסף על כך יש לציין כי במקומות אחרים בעולם הרומי שבהם הובילו

28 בר (לעיל, הערה 11), עמ' 45, 48-50.

29 ד' בהט, 'שערי ירושלים לפי אלמקדסי והגניזה הקהירית', קתדרה, 110 (טבת תשס"ד), עמ' 68-69; י' צפריר, 'שערי ירושלים בתיאור מוקדסי – הצעת זיהוי חדשה על פי מקורות ביזאנטיים', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 153.

30 Muqaddasi, *Descriptio imperii Moslemici*, ed. M.J. de Goege (Bibliotheca geographorum Arabicorum, 3), Leiden 1906, p. 167

31 A.J. Boas, *Jerusalem in the Period of the Crusaders*, London 2001, pp. 58-59

32 כעבור שנים אחדות חזר ביברשטיין על הצעתו באופן מטיג הרבה יותר, מאחר שלא יכול היה להוכיח שקו החומה העות'מאני בדרום העיר עובר במקום או אף בסמיכות לחומה בת המאה הרביעית לסה"נ. ראו: K. Bieberstein & H. Bloedhorn, *Jerusalem: Grundzüge der Baugeschichte vom Chalkolitikum bis zur Frühzeit der osmanischen Herrschaft*, I, Wiesbaden 1994, pp. 147-148

33 בראשית המאה השישית כינה תאודוסיוס שער זה בשם 'שער הגליל', ראו: 8 'Theodosi de situ Terrae Sanctae', (גייר וקונץ [לעיל, הערה 1], עמ' 118). עולה רגל זה הוזכר גם את בניית כנסיית סטפנוס הקדוש על ידי הקיסרית אוודוקיה בשנות השישים של המאה החמישית. כנסייה זו הייתה ממוקמת מצפון לשער והנציחה את מקום סקילתו של המרטר הנוצרי הראשון. קשה לדעת אם אכן היה זה שמו של השער כבר בתקופה זו, שכן הוא לא נזכר בשם זה לפני מסעו של האלמוני מפיאצ'נוזה, במחצית השנייה של המאה השישית. לכינוי השער בשם 'שער הצפון' ראו למשל: 5 'Eucherii de situ Hierosolymae epistola ad Faustum persbiterum' (גייר וקונץ [שם], עמ' 237). הנוסע האלמוני מפיאצ'נוזה הוסיף כי סטפנוס הקדוש קבור מחוץ לשער זה, ובאחד הנוסחים אף כתוב 'היום השער קרוי על שמו'. ראו: C. Milani, *Itinerarium Antonini Placentini*, Milano 1971, §25, pp. 170-171. בתקופה הצלבנית, ואולי אף קודם לכן, כבר בתקופה המוסלמית המוקדמת, הפך השם 'שער סטפנוס הקדוש' לרווח ביותר, ועל כך ראו: A. Elad, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship: Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage*, Leiden 1995, pp. xxii-xxiii. שם זה היה בשימוש עד למאה הארבע-עשרה, ואז עברה המסורת על מקום סקילתו של סטפנוס לשער המזרחי של העיר, המוכר כיום כשער האריות. בשנת 985 כינה אלמקדסי את השער הצפוני של העיר בשם 'באב אלעמוד', כלומר שער העמוד. ראו: אלמקדסי (לעיל, הערה 30). ונראה כי זה היה כינויו של השער בתקופה המוסלמית המוקדמת ואף מאוחר יותר. ייתכן כי במקור היה זה שם עממי שהנציח את העמוד שניצב ברחבה

שערי עיר אל עיר סמוכה שנקראה נאפוליס נקרא השער *porta Neapolis*³⁴ ולא *porta Neapolitana* כפי שנזכר בחיבור הנוסע מבורדו. קושי אחר הוא שהאזור שמצפון לכנסיית הקבר בכלל ואזור שער דמשק בפרט נמצאים בבירור מחוץ למסלולו של עולה הרגל, ואין שום רמז לכך שהוא אכן הגיע לשם. מוזר לפיכך להציע שהחליכה אל כנסיית הקבר, שיאו הדתי של המסע בירושלים, תוארה אגב ציון הדרך לשער הצפוני של העיר, לכאורה שער שכסם,³⁵ אשר היה חסר חשיבות בעיני הכותב.

יתרה מזו, אם הכצעתנו זוהתה 'ירושלים' על ידי הנוסע מבורדו באזור המקדש החרב, ו'ציון' הייתה ממוקמת בדרום הגבעה המערבית של ירושלים, עולה מאליה השאלה: כיצד כונו אזור כנסיית הקבר הקדוש ושאר חלקיה של העיר בתקופה זו? קבלת התרגום 'שער שכסם' מותירה את האזור החשוב ביותר של ירושלים במאה הרביעית, אזור כנסיית הקבר הקדוש, ללא שם.

ההצעה של אקרט ושל ביברשטיין לתרגם את השם *porta Neapolitana* באופן מילולי, 'שער העיר החדשה', פותרת בעיות אלה בקלות.³⁶ עם זאת בניגוד לאקרט, שחזר בו מהצעתו מפני שלא יכול היה להצביע על אותה 'עיר חדשה', אנו סבורים שניתן להצביע על אזור בירושלים אשר כונה כך במאה הרביעית. אווסביוס הביא בביוגרפיה של הקיסר קונסטנטינוס מכתב אשר כתב הקיסר למקרוס בישוף ירושלים: 'כך כתב הקיסר והפקודות הוצאו לפועל בהקדם. ובמקום שבו היה קבר המושיע, הוקמה ירושלים החדשה כנגד ירושלים המפורסמת מן העבר [ההדגשות שלנו], אשר חרבה ושממה אחרי

הפנימית של השער מאז הקמתה של איליה קפיטולינה. מאוחר יותר, במהלך התקופה העות'מאנית, שונה שמו של השער הצפוני ל'שער דמשק'. ייתכן כי הדבר קשור להקמתה של החומה מסביב לירושלים על ידי הטלטאן העות'מאני סולימאן המחוקק במאה השש-עשרה. לאחר שהעיר הייתה פרוזה שנים רבות, נשא השער שהוקם באתר זה את שמה של העיר דמשק, שאליה הוליכה הדרך שיצאה מן השער צפונה. עולי הרגל וההיסטוריונים אשר תיארו את העיר, וכן מפות התקופה, הרבו להשתמש בכינוי זה. הכינוי 'שער שכסם' לשער הצפוני של העיר רווח בעיקר במהלך המאה העשרים, וראשית השימוש בו בשלהי המאה התשע-עשרה, ראו: מסע מבורדו לירושלים (לעיל, הערה 25); ולאחר מכן הוא נעשה רווח יותר ויותר. ראו למשל: א"מ לונץ, נתיבות ציון וירושלים, א, ירושלים תרל"ו, עמ' 5 ('שער דמשק ואחינו יקראו לו שער שכסם'). כינוי זה התקבע בעיקר בכתבי ההיסטוריוגרפיה הישראלית המודרנית. ראו למשל: ז' וילנאי, מדרוך ארץ ישראל: ירושלים, יהודה, ים המלח ושמרון, ירושלים תש"ו, עמ' 113-122; ד' בנבנישתי ופ' כהן, מורה דרך בירושלים, ירושלים תש"א, עמ' 11; ז' וילנאי, ירושלים בירת ישראל: העיר העתיקה, א, ירושלים תשל"א, עמ' 199-200; ד' בהט, 'לתולדות שער שכסם', קרדום, 16-17 (תשמ"א), עמ' 84-85; מ' מגן, 'שער שכסם', א' שילר (עורך), ירושלים: אתרים וסיוורים (אריאל, 46), ירושלים תשמ"ו, עמ' 86; א' שילר, 'העיר העתיקה היום', א' שילר וג' ביגר (עורכים), ירושלים: העיר העתיקה (אריאל, 57-58), ירושלים תשמ"ח, עמ' 48.

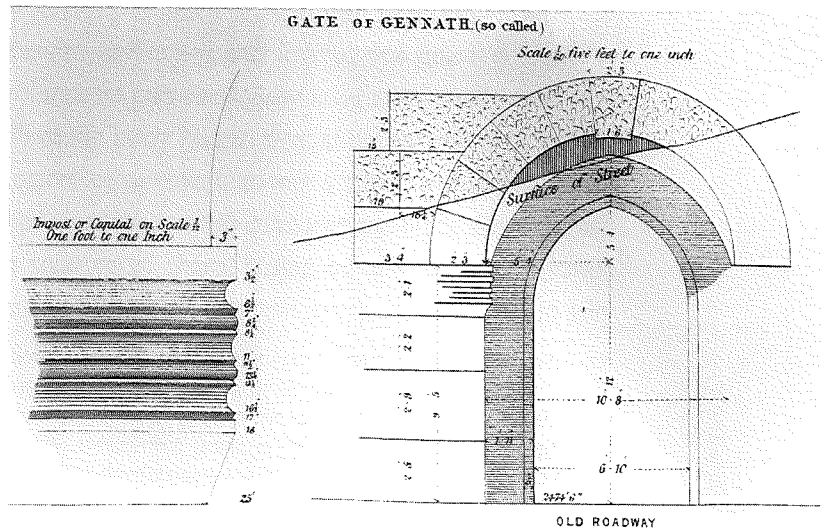
34 כך למשל בעיר פיליפי (Philippi) שבצפון יוון נשא השער הראשי את שם העיר הסמוכה נאפוליס, ראו: C. Koukouli-Chrysantaki, 'Colonia Iulia Augusta Philippensis', C. Bakirtzis & H. Koester (eds.), *Philippi at the Time of Paul and after his Death*, Harrisburg, PA. 1998, pp. 5-35 & fig. 2: the Via Egnatia from Neapolis to Philippi Nola) שבמרכז איטליה קרוי השער המוליך לכיוון העיר נפולי-נאפוליס בשם זה, ראו: J. Beloch, *Campanien: Geschichte und Topographie des antiken Neapel und seiner Umgebung*, Roma 1964, pp. 389-411, pl. XIII

35 דומה שחוקרים הושפעו משמות שערי העיר במאה התשע-עשרה. השער הצפוני של העיר כונה 'שער דמשק', והשער המערבי - 'שער הברון' (באב אלחליל) ומאוחר יותר 'שער יפו', ומכאן נוצרה ככל הנראה הנטייה לקרוא לשער הצפוני של העיר כשם העיר שכסם, שנמצאת מצפון.

36 נראה כי בעת ביקורו של הנוסע מבורדו כינו תושבי איליה קפיטולינה את שער הכניסה אל עירם מדרום בשם 'שער העיר החדשה'. לפיכך אף שהיה דובר לטינית הוא השתמש בשם בעל מקור יווני, שכן זו השפה שהייתה שגורה בפי אנשי המקום. לעומת זאת כאשר תיאר את הברכות הסמוכות למקדש כתב: 'אולם בתוך העיר [ההדגשה שלנו] מצויות ברכות תאומות, להן חמישה סטווים אשר נקראות בית חסדא', ובמקרה זה השתמש המחבר במילה *civitas*, כלומר במילה בלשונה, בלטינית.

הרצח הנפשע של האדון ונתנה את הדין על חטאייהם של תושביה הרשעים.³⁷ נראה כי ה'עיר החדשה' שהזכיר הנוסע מבורדו זהה ל'ירושלים החדשה' שהזכיר אוסביוס. ואם כן יש לראות בדבריו של אוסביוס התייחסות לא רק להיבט התאולוגי של מעשה בניית כנסיית הקבר אלא גם להיבט העירוני של בניית העיר בתקופה הרומית המאוחרת.³⁸ לפי הצעה זו porta Neapolitana שהזכיר הנוסע מבורדו היה שער הכניסה לעיר הרומית מצד דרום והפריד בין 'ציון' לבין ה'עיר החדשה'. הנוסע מבורדו לא ידע לכנות שער זה בשמו,³⁹ והוא כינה אותו על פי מיקומו ותיפקודו היינו השער שהוליך אל תחום ה'עיר החדשה'.⁴⁰ שער זה שולב ככל הנראה בתומה הדרומית של העיר הרומית, בסמוך לרחוב דוד של ימינו. הבנה זו תואמת את

האפשרות שהעלינו בעבר, שקו החומה הדרומי של העיר עבר בתקופה זו במקביל לערוץ הגיא הצולב. על פי הצעה זו שרידיו של השער שנתגלה במהלך המאה התשע-עשרה, ושכונה 'שער גינת', היו למעשה חלק מן השער הדרומי של העיר הרומית.⁴¹ מיקומו של שער זה, בסמוך לצומת הרחובות דוד והשלשלת, חב"ד והיהודים, יחד עם רחוב שלוש השווקים המקורים,

מתאים לידוע לנו על תוואי רחוב הקרדו הרומי שהסתיים בנקודה זו, וסביר להניח כי זהו השער המוזכר בתיאורו של הנוסע מבורדו. עם בניית כנסיית הקבר הקדוש על ידי קונסטנטינוס וכינויה

שרטוט שער גינת בספרו של וילסון במהדורה הלונדונית

37 Eusebius, *Vita Constantini*, III, 33 (ed. F. Winkelmann, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, 72, Berlin 1975, p. 99; *Life of Constantine*, eds. A. Cameron & S.G. Hall, Oxford 1999, pp. 135, 284-285)

38 לדברי וילקן אוסביוס רצה להציב עיר נוצרית חדשה סביב כנסיית הקבר הקדוש כנגד העיר הישנה, שהתרכזה סביב המקדש. אוסביוס הזכיר בתיאורו רק את ירושלים, שכן זו הייתה משמעותית בעיניו, ולא הקולוניה הרומית איליה. ראו: Eusebius, (eds.), *Eusebius*, H.W. Attridge & G. Hatta (eds.), *Christianity and Judaism*, Leiden 1992, p. 749. עוד על ההקבלה בין המקדש לבין כנסיית הקבר קדוש ראו: שוורץ (לעיל, הערה 22), עמ' 265-281.

39 קשה לדעת אם שערי הערים נשאו שמות רשמיים או שמא השמות היו מקומיים עממיים. מכל מקום גם עולי רגל וכותבים אחרים בני התקופה התקשו לכנות את שערי העיר בשמות. ראו למשל: 'Eucherii de situ Hierosolimae', epistola ad Faustum persbiterum', 5 (ג'יר וקונץ [לעיל, הערה 1], עמ' 237). דוגמה נוספת לכך ניתן למצוא בתיאורו של הנוסע האלמוני מפיאצ'נוה: 'מגת שמנים עלינו מדרגות רבות אל שער ירושלים [...]' שער העיר סמוך לשער המהודר שהיה שער המקדש'. האלמוני מפיאצ'נוה (לעיל, הערה 33), 178, עמ' 140-141.

40 גם השערים האחרים של העיר מתוארים ב'מסע מבורדו' על פי הכיוון שאליו הובילו. למשל את השער המזרחי של העיר כינה המחבר 'השער אשר כלפי מזרח'.

41 בר (לעיל, הערה 11), עמ' 44-47, ושם גם הפניות לתולדות הגילוי והמחקר של שער זה.

ירושלים החדשה', החלו אפוא תושבי העיר לכנות את השער שהוביל אליה 'שער העיר החדשה'. ייתכן גם שהכינוי 'עיר חדשה' יוחס לאזור זה מוקדם יותר, וציין את כל תחום העיר שייסד אדריינוס סמוך למרד בר-כוכבא או לחלק גדול ממנה. ניתן לתלות את כינוי האזור על ידי המחבר בתואר 'עיר חדשה' בשני עניינים: האחד הוא ההיבט האובייקטיבי – האזור שמצפון לתוואי החומה הראשונה אכן היה האזור שבו החליט אדריינוס להקים את איליה קפיטולינה, על רחובותיה הרחבים ועל מבני הציבור והדת שלה.⁴² ההיבט האחר הוא סובייקטיבי – הנוסע מבורדו נמנע בעקביות מלציין אזור זה בשם איליה קפיטולינה ונזקק לתואר שהיו בו היבטים דתיים, כמו אלה שציין אוסביוס.

הרובע הנוצרי
בתמונה מראשית
שנות החמישים של
המאה העשרים;
במרכז בולטת כיפת
כנסיית הקבר

הטענה שהשער המוזכר בדבריו של הנוסע מבורדו איננו שער שכם אלא 'שער העיר החדשה' שניצב מדרום לכנסיית הקבר הקדוש, זוכה לתמיכה מגוסס אחר של ה'מסע מבורדו', המופיע בכ"י מדריד, 'Ad portam neapolitanam ibi est pretorium Pilati, ubi dominus auditus: Arch. Hist. Nac. 1279⁴³, est prius quam traderetur. Inde non longe est locus golgota unde dominus crucifixus est' ובתרגום: 'בסמוך לשער נאפוליטנה שם נמצא הפרטוריום של פילטוס שבו נחקר האדון טרם מסירתו. ולא רחוק משם נמצא מקום הגולגולתא שם נצלב האדון'.⁴⁴ סמיכת הגולגולתא והפרטוריום

42 כיוצא בכך ניתן להבין מתיאור הגולגולתא ב'אונומסטיקון' של אוסביוס: 'גולגולתא – מקום הגולגולת. שם נצלב המושיע ומראים אותו באיליה מצד צפון להר ציון [ההרגשה שלנו]'. ראו: Eusebius, *Das Onomastikon* (1966, p. 20) (ed. E. Klostermann [GCS, 11, 1], Hildesheim 1966, p. 20) השימוש בשם נאפוליס כמתאר רובע עירוני אמנם איננו שכיה בעולם הרומי אך ניתן למצוא לו תקדים. בתיאור העיר סירקוזה (Syracusa) שבסיציליה כתב קיקרו: 'זכנ יש בה חלק רביעי הנקרא נאפוליס מאחר שהוא נבנה אחרון'. ראו: Cicero, *The Verrine* (1967, p. 53) (ed. L.H.D. Greenhood, Cambridge, MA. 1967, p. 53). קיימים אמנם הבדלים בין הכא לתתם, סירקוזה הייתה עיר יוונית ואילו איליה קפיטולינה קולוניה רומית, אולם אין לשלול את האפשרות שבפי תושבי ירושלים ננקט הכינוי נאפוליס לציון האזור החדש שנבנה בעיר.

43 מסע מבורדו, כ"י מדריד X-XII (עמ' 16-17).

44 נוסח זה מצוטט כמעט במלואו בתיאור ארץ-ישראל מהתקופה הצלבנית אשר כונה בידי טובלר 'אלמוני 1'. טקסט

לשער היא רמז ברור למיקומו. אין ספק באשר למקומה של כנסיית הקבר, והפרטוריום זוהה בתקופה הביזנטית בסמוך להצטלבות שבין הגיא לגיא הצולב, לא רחוק מהחומה המערבית של הר הבית;⁴⁵ אין שום רמז שמאן דהוא זיתה אותו בסמוך לשער הצפוני של העיר. על פי נוסח זה התרגום 'שער שכם' בלתי סביר לחלוטין, ואילו ההצעה שמדובר בשער שניצב מדרום לכנסיית הקבר, השער הדרומי של איליה קפיטולינה שכונה *porta Neapolitana*, נראית סבירה ביותר. להצעתנו לזיהוי 'שער העיר החדשה' מספר יתרונות על הצעתו של ביברשטיין שהשער היה במוצא הדרומי של הקרדו הביזנטי והוביל לגבעה המערבית: כנסיית הקבר, שלא כמו אזור הרובע הארמני והיהודי, אכן כונתה 'ירושלים החדשה'; הקביעה שתומתה הדרומית של ירושלים עברה בתוואי רחוב דוד ולא בתוואי דומה לזה שבו עוברת החומה העות'מאנית מאפשרת לשרטט שלושה אזורים מוקפי חומות, כפי שתיאר הנוסע מבורדו; הממצא הארכאולוגי תומך באפשרות שאנו מציעים, ונוסף על כך לא ברור כלל איך מתיישבת דעתו של ביברשטיין עם כ"י מדריד, שמוזכרים בו שלושה אתרים במסיכות: הפרטוריום, כנסיית הקבר הקדוש והשער הנדון.

מסע מבורדו והיהודים

הותו הדתית של הנוסע מבורדו והמקורות שמהם שאב את המסורות ששילב בחיבורו נדונו בהרחבה במחקר. כבר בשנת 1906 הצביע קארל מומרט על בקיאותו הרבה של המחבר ביהדות, ופתר את הקושי בהסבר שהוא היה יהודי שהתנצר.⁴⁶ כשלושים שנים מאוחר יותר קבע שמואל קליין שהמחבר היה נוצרי תושב בורדו אשר לא יצא מתחומי עירו, ושידיעותיו על היהדות, על ארץ-ישראל ועל הדרך אליה, הגיעו אליו ממקורות משניים. את המסורות היהודיות שהביא בחיבורו למד המחבר, לפי הצעתו של קליין, מיהודים שהגיעו לבורדו.⁴⁷ לימור ציינה שקדמות החיבור שלפנינו וראשוניותו

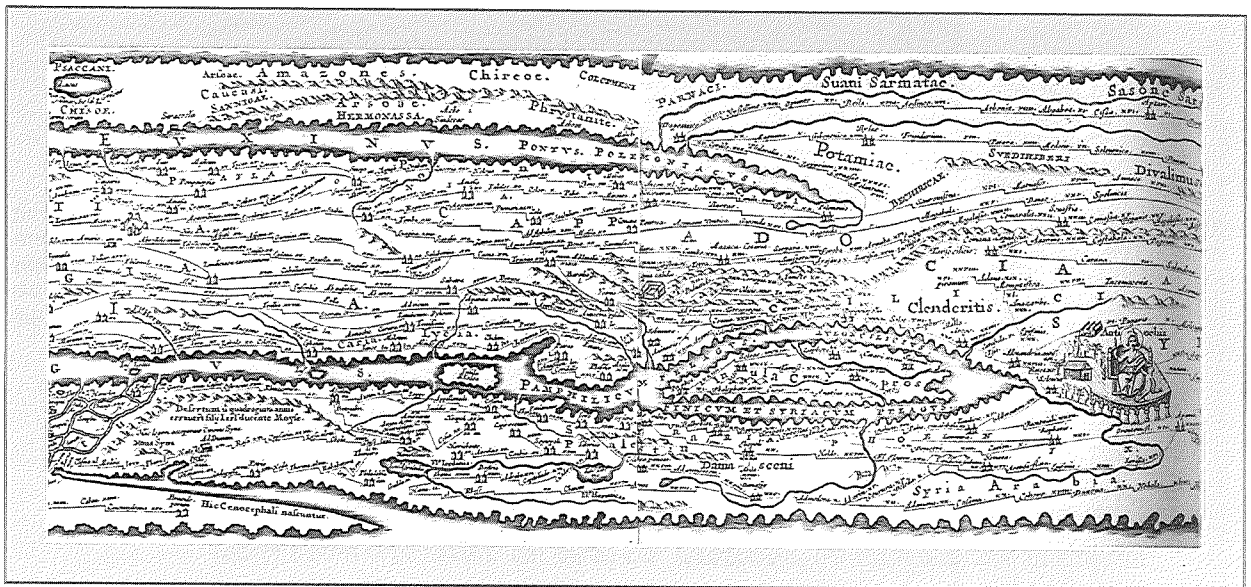
זה הוא ציטוט של כ"י מדריד ושולבו בו מסורות מאוחרות יותר, כמו קבורת אדם ועקדת יצחק בגולגולתא. סטיוארט, אשר תרגם טקסט זה לאנגלית בסוף המאה התשע-עשרה, הצביע על זיקתו אל החיבור שבו אנו דנים, אולם ככל הנראה לא היה מודע לקיומו של כ"י מדריד. יש להטעים שגם הוא תרגם באופן השגור 'שער שכם'. סטיוארט תיאר את הטקסט למאה האחת-עשרה ולתקופות קדומות יותר. אך תיארוך זה הינו בעייתי שכן יש סיבות טובות להניח שהוא נכתב במאה השתיים-עשרה, כגון השימוש בשם הפרנקי של חברון 'סנט אברהם' ועוד. מכל מקום, ודאי שבתקופה זו לא הייתה שום משמעות לשם 'שער העיר החדשה'. דברים דומים כתב וילקינסון בתרגומו לטקסט זה, אשר כונה על ידו 'המדריך הראשון'. גם וילקינסון התעלם מהגרסה הנוספת של ה'מסע מבורדו' וגם הוא תרגם את שם השער באופן זהה לקודמיו. ראו: *Innominatus I* (T. Tobler [ed.]), *Theoderici libellus de Locis Sanctis*, St. Gallen & Paris 1865, pp. 113–114; 'Anonymous Pilgrim I' ([trans. A. Stewart]), *PPTS*, 6:1 London 1894, p. 1; J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrimage 1099–1185*, London 1988, p. 37

45 על מיקומו של הפרטוריום ראו: פ' בנואה, 'הפרטוריום של פילטוס בתקופה הביזנטית', ארץ-ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 303–309.

46 מומרט (לעיל, הערה 17), עמ' 178.

47 ש' קליין, 'ספר המסע *Itinerarium Burdigalense* על ארץ ישראל', מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' כה-כו. דומה שהפתרון שהציע קליין נבע במידה רבה מהלך רוח שרווח בחקר כתבי עולי הרגל לארץ-ישראל בשנות השלושים של המאה העשרים. כך ערערו שלום ואיש-שלום על אמינות הטקסט הצרפתי אשר א' כרמולי טען שהוא תרגום החיבור 'שבילי דירושלם' שכתב ר' יצחק חילו במאה הארבע-עשרה. קליין עצמו שלל את אמינות החיבור שיוחס למנחם התברוני. ראו: ג' שלום, 'ס' שבילי דירושלם המיוחס לר' יצחק חילו – מזויף', מאסף ציון, ו (תרצ"ד),

אינן מאפשרות לשפוט אותו על פי אמות המידה התקפות לחיבורים מאוחרים יותר, שנכתבו לאחר שהתגבשו מסלולי הצליינות והמסורות הנוגעות לאתרים השונים. לפיכך אין להסיק מסקנות בדבר זיקתו של המחבר ליהדות על סמך הכללתן או אי הכללתן של מסורות כאלה ואחרות ועל סמך תיאור ביקור באתר מסוים או הימנעות מביקור באתר אחר. בהמשך הדברים קבעה לימור שהמסורות שבחיבור יכלו להגיע אל המחבר, או אל המקור שבאמצעותו התוודע אליהן, בדרכים מגוונות.⁴⁸ מן הראוי לבדוק את סוגיית המסורות היהודיות לא רק על סמך הכללתן או אי הכללתן בטקסט, אלא גם על פי השתלבותן או אי השתלבותן בהקשר הגאוגרפי של הרצאת הדברים. איננו מקבלים את דעתו של קליין שהמחבר ישב בבורדו, ולא ביקר בירושלים מעולם. בקיאותו המעמיקה בטופוגרפיה העירונית של ירושלים ויכולתו לשלב את המסורות ה'יהודיות' ואת אלה ה'נוצריות' בהקשר גאוגרפי הגיוני מלמדות על היכרות טובה מאוד לא רק של המסורות על גוניהן השונים אלא גם של השטח.

ארץ ישראל במפת פויטינגר, מפה שנתגלתה מחדש במאה השש-עשרה, והשמורה כיום במוזאון הממלכתי בווינה. המפה מתארת את תמונת העולם המיושב בשלהי התקופה הרומית

הסברו של מומרט שהנוסע מבורדו היה יהודי שהתנצר פותרת לכאורה את השאלה מהיכן שאב את ידיעותיו, אך בקיאותו הרבה באתרי ארץ-ישראל ובמסורותיה נראית כאמור מופלגת בעבור אדם אשר יצא מבורדו הרחוקה וחזר אליה, אף אם היה בעברו יהודי. נוסף על כך, אם הסברו של מומרט נכון, מתעוררת השאלה מדוע אדם שזה עתה בא לחסות תחת כנפי הנצרות ראה לנכון לחשוף קבל עולם את מוצאו היהודי.

⁴⁸ עמ' לט-נג; מ' איש-שלום, 'על "שבילי דירושלים" לר': יצחק בר' יוסף חילו', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 197-209; ש' קליין, 'מכתבו של ר' מנחם החברוני', ידיעות, ו (תרצ"ט), עמ' 19-27.

⁴⁹ לימור (לעיל, הערה 2), עמ' 24-25.

דעתה של לימור שידיעותיו של המחבר על המסורות השונות ששילב בחיבורו יכלו לנבוע ממקורות שונים היא בוודאי סבירה. האפשרות שמסורות התקיימו בשטח ללא זיקה ברורה למקור יהודי או אחר אינה צריכה להתמיה. עם זאת דומה שאין די בהסבר זה. עובדה ניצחת היא שהמחבר כלל בטקסט מסורות מסוימות, היא מקורן אשר יהא, והתעלם מאחרות. השאלה שנתרת פתוחה איננה שאלת הידע שהיה בידי המחבר או מקורותיו אלא שאלת העריכה של הטקסט שלפנינו. גם ההסבר של לימור שמדובר בחיבור מוקדם, אשר נכתב בטרם התגבש מסלול העלייה לרגל למקומות הקדושים שבארץ-ישראל, איננו פותר סוגיה זו באופן מוחלט. יש מקום לתהות מה היו שיקולי המחבר בבואו לכלול מסורות אלה או אחרות בטקסט, ומדוע מסורות מסוימות אשר כלל בחיבורו לא מצאו את דרכן לכתבי עולי הרגל שבאו בעקבותיו. יתר על כן, קשה לתאר את בחירת המקורות הנוצריים שכלל המחבר בטקסט כמקריית.

הר הבית והר הזיתים במבט ממערב, מתוך ספרו של ג'ורג' ויליאמס, 1845

הקבר הקדוש, הר הזיתים, אלוני ממרא ובית-לחם, מקומות שבהם ביקר הנוסע, הם האתרים שבהם נבנו הכנסיות הראשונות על ידי קונסטנטינוס.⁴⁹ מכאן נובע שמסלולו של המחבר היה זהה למסלול העלייה לרגל הראשוני כפי שעוצב בימי קונסטנטינוס, ויש להניח שגם המסורות ה'יהודיות' לכאורה נכללו בו במחשבה תחילה. לפנינו כנראה חיבור מן השלב העוברי של העלייה לרגל הנוצרית לארץ-ישראל, מימי קונסטנטינוס ואילך.

הבדל מהותי בין חיבור זה לבין חיבורי העלייה לרגל שבאו בעקבותיו הוא המקום הנרחב המוקדש בו לתיאור הר הבית. שלא במפתיע נקשרו לאתר זה מסורות רבות שווהו כיהודיות, ולמרות זאת, ואף שלכאורה זהו אתר נטול כל חשיבות בנצרות, בחר הנוסע מברדו לייחד לו מקום בולט בחיבורו. אפשר שהדבר נבע מזמנו של החיבור – במעבר בין שתי תקופות היסטוריות ושתי תקופות בתולדות הצליינות. התקופה שקדמה לימיו של הקיסר קונסטנטינוס התאפיינה בפולמוס חריף עם היהדות,

H.S. Sivan, 'Pilgrimage, Monasticism, and the Emergence of Christian Palestine in the 4th Century', 49 R. Ousterhout (ed.), *The Blessings of Pilgrimage*, Urbana 1990, pp. 56–57

ואילו בתקופה המאוחרת נאבקה הנצרות בעיקר בדתות שנהגו באימפריה הרומית בעידן הפרה-קונסטנטיני בעוד שהעצמות עם היהדות היה משני. עם הפיכת הנצרות לדת שלטת חדלה היהדות להיות אתגר תאולוגי, והמאבק התמקד בדתות הרומיות אשר קדמו לנצרות. מכאן הפער בין מעשיו של קונסטנטינוס כלפי דתות אלה, כלומר הריסת מקדשיהן ובניית כנסיות במקומן, לבין המעשה המועט או אי המעשה של שליחיו ושל עצמו כלפי היהדות. מסתבר שגם את היעלמות הר הבית מתיאורי העלייה לרגל המאוחרים יותר יש לתלות בהיחלשות האיום שחשה הנצרות מצד היהדות.

על פי חיבורו של אוסביוס 'הוכחת הבשורה', ביקורי צליינים בירושלים לפני שהפכה הנצרות לדת השלטון התמקדו בהוכחת העונש אשר הושת על היהודים.⁵⁰ שיאם של מסעות אלה היה תצפית מהר הזיתים אל מקום המקדש, שבאותה עת – ואף בימיו של הנוסע מבורדו – עדיין ניצבו בו פסליו של אדריינוס.⁵¹ נדמה כי על רקע זה יש לראות את ביקורו של הנוסע מבורדו בהר הבית. עד סמוך לזמן ביקורו בעיר נאלצו הנוצרים מסיבות שונות להסתפק בתצפית אל עבר הר הבית. משעה שהפכו מנרדפים לשליטים, במחצית הראשונה של המאה הרביעית, יכלו לבקר בהר עצמו ללא חשש, אם כי מטרתם הדידקטית נותרה ללא שינוי: הר הבית נכלל בסיור, אם בתצפית ואם בביקור בפועל, כדי להעיד על מפלת היהדות.⁵²

תיאור ביקורו של הנוסע מבורדו בהר הבית כולל מספר מוטיבים אנטי-יהודיים מובהקים. הראשון והבולט מביניהם הוא עליית היהודים להר אחת לשנה לקונן על המקדש החרב, אירוע המתואר בהרחבה יחסית.⁵³ יש להניח שלא סובלנות ורוחב לב של מנצחים הם שהביאו את הנוצרים לאפשר פולחן זה, אלא הרצון להצביע על מפלת היהדות. אכיפת האיסור על כניסת היהודים לירושלים, איסור שהטיל הקיסר הרומי אדריינוס עוד בשנת 135, הייתה חלק ממגמה אנטי-יהודית מקומית שעודדה כנסיית ירושלים בראשית התקופה הביזנטית.⁵⁴ ייתכן כי גם בתקופה הביזנטית היה לראשי הכנסייה עניין בהמשך השפלתם של היהודים בעת עלייתם להר הבית מדי שנה.

מוטיב אנטי-יהודי נוסף הוא אזכור רצח זכריה הכהן בימי המלך יואש.⁵⁵ היירונימוס בפירושו לצפניה קשר במפורש בין רצח זה, בין הריגתו של ישו, ובין פקידת מקום המקדש אחת לשנה על ידי היהודים,⁵⁶

50 החוקרים נחלקו בדבר תיאורו המדויק של חיבור זה. אך כל החוקרים שעסקו בו מסכימים שהוא קודם למסע של הנוסע מבורדו. ווקר תיארך חיבור זה לשנים 303-325, לפני המהפכה הדתית של קונסטנטינוס. ראו: ווקר (לעיל, הערה 17), עמ' 406-410. לעומת זאת ברנס תיארך אותו לשנים 313-323. ראו: T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge 1981, pp. 71-72

51 Eusebius, *Demonstratio Evangelica*, 6, 18, 23 (I.A. Heikel [ed.], *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, VI, Leipzig 1913, p. 278). על מעמדו המרכזי של הר הזיתים בקרב הקהילה הנוצרית הירושלמית בתקופה הפרה-קונסטנטינית ראו: ווקר (לעיל, הערה 17), עמ' 199-202.

52 לימור סבורה כי תיאורו של הנוסע מבורדו משקף את ראשיתה של מסורת של ביקור באתרים נוצריים בהר הבית דוגמת מקום פיתוי ישו ועוד. ראו: א' לימור, 'עולי רגל נוצריים בתקופה הביזנטית', צפירי וספראי (לעיל, הערה 9), עמ' 402.

53 מסע מבורדו, עמ' 591, שורות 5-6 (עמ' 16).

54 ראו על כך: ע' עירשי, 'האיסור שהטיל קונסטנטינוס הגדול על כניסת יהודים לירושלים: בין היסטוריה להגיוגרפיה', ציון, ס (תשנ"ה), עמ' 129-178.

55 דברי הימים ב כד, כא; מתי כג, לה.

56 היירונימוס כלל בפירושו לצפניה א, טו-טז את תוכחת ישו לתושבי ירושלים על אופיים הרצחני, מהבל עבור דרך זכריה

ונראה כי ציון מסורת זו ב'מסע מבורדו' איננו מקרי. מטרתו הייתה להצביע על הסיבה לחורבן המקדש. מסורת זו משתלבת היטב גם עם דברי אוסביוס על אופיים הרצחני של תושבי 'ירושלים המפורסמת מן העבר'.⁵⁷

אין זה מן הנמנע, אף כי לא ניתן להוכיח נקודה זו מעל לכל ספק, שהתעלמות עולה הרגל מן המציאות הגאוגרפית של איליה קפיטולינה מאירה היבט אנטי-יהודי נוסף הקשור להר הבית – השארת פסליו של אדריינוס במקומם. לכאורה מדובר בסתירה: איליה קפיטולינה הוקמה ביוזמת אדריינוס ונקראה על שמו. להתעלמות ממנה יכול היה להיות ביטוי מובהק בשטח – הסרת פסלי המייסד מנוף העיר. הנצרות אכן סילקה מדרכה בארץ-ישראל מקדשים של הדתות השונות אשר התקיימו לפני ימי קונסטנטינוס. כך למשל הוקמה כנסיית הקבר הקדוש באתר מקדש ונוס, וכנסיית המולד – במקום שהוקדש לאדוניס.⁵⁸ לפיכך יש לתהות אם השארת פסליו של אדריינוס על כנם, דווקא במקום סמלי זה, הייתה מקרית, או שמא הייתה בצעד זה כוונת מכוון. אין זה בלתי סביר להציע שהפסלים נותרו במקומם כדי לזרות מלח על פצעי היהודים, להזכיר ולהדגיש את חורבן העיר היהודית ואת קימום הריסותיה כעיר רומית. מכל מקום אף אם פעולה זו לא נעשתה ישירות על מנת לפגוע ביהודים, הרי אזכור הפסלים על חורבות המקדש ותיאור פולחן האבל היהודי באתר עולים בקנה אחד עם המטרה הדידקטית של החיבור – הוכחת עליונות הנצרות על היהדות.

סיכום ומסקנות

ה'מסע מבורדו', ככל שהדברים נוגעים לארץ-ישראל בכלל ולירושלים בפרט, אינו חיבור גאוגרפי במהותו, אלא חיבור דתי שתכליתו הייתה להביא לקוראיו מידע על מצב המקומות הקדושים בארץ-ישראל ובעיקר בירושלים. המסע התקיים בתקופת מעבר שבה הפכה הנצרות מדת נרדפת לדת מותרת ושולטת.

תיאור המסלול של הנוסע מבורדו בירושלים כלל מחד גיסא תיאור ראלי של פני העיר ומאידך גיסא התייחסות נרחבת למסורות הקדושה. הרצון לכלול שני מרכיבים אלה באותו החיבור יצר פער בין המסלול שבו הלך הצליין בפועל לבין המסלול שתיאר. הנוסע מבורדו כננס אל העיר ואף יצא ממנה דרך השער המזרחי. הוא הבחין בין 'ירושלים', 'ציון' וה'עיר החדשה'. הבחנה זו הייתה הבחנה היסטורית-דתית במהותה, אולם על פי התיאור ניתן להסיק ממנה גם מספר מסקנות גאוגרפיות על מראה העיר בראשית המאה הרביעית. נראה כי העיר הייתה מורכבת בתקופה זו משלושה אזורים מוקפי הומה, וכי רק ה'עיר החדשה' שימשה למגורים. 'ציון' לא הייתה חלק אינטגרלי של איליה קפיטולינה, ובה מותר היה ליהודים לשהות, ואילו ל'ירושלים' הותר להם להיכנס רק פעם בשנה.

בן ברכיה (בן יהודע) ועד ימיו שלו. ראו: מתי כג, ל-לט; לוקס יא, מט-נא. בהמשך הוא תיאר את היהודים הבאים לבכות את מקדשם החרב, שעה שכנסיית הקבר הקדוש, כנסיית המולד בבית לחם והר הזיתים, מצביעים על ניצחונה המכריע של הנצרות. ראו: Turnholt, *St. Hieronymi presbyteri comentarii in prophetas minores* (ed. M. Adrien), Turnholt, 1970 [CCSL, 76A], pp. 672–673.

⁵⁷ על עניינים אלה ראו בהרחבה: G. Bowman, 'Mapping History's Redemption: Eschatology and Topography in the *Itinerarium Burdigalense*' (לעיל, הערה 17), עמ' 163–182.

⁵⁸ *Hieronymus epistularum*, I, ep. 58, lines 3, 4–8 (ed. I Hilberg [CSEL, 54], Wien 1996, p. 532)